

درباره کوچه‌ای که تنها بازمانده محله‌ای کهن است

«پاچنار»، هزارتویی دوریک مسجد

نمای کتیبه‌های چهارگانه وقف مسجد پاچنار

- اسامی کوچه در طول زمان

مسیر مورد نظر از معدود مسیرهای شهری مشهد محسوب می‌شود که با وجود تغییر در طول زمان، تنها با یک اسم شناخته شده است، برای نمونه از ابتدای تشکیل تاکنون در همه اسناد با نام کوچه پاچنار معرفی شده است. دلیل این نام‌گذاری هم برخلاف تصور اغلب مردم که آن را ناشی از وجود چناری بزرگ در این محدوده می‌دانند، مجاورت کوچه با محدوده سرسبز باغات پاچنار بالاخیابان مشهد است؛ باغاتی که حدفاصل محله‌های نوغان و بالاخیابان بوده و به‌مرور زمان به اراضی مسکونی حدفاصل راه‌آهن، نوغان و خیابان هاشمی‌نژاد تبدیل شده‌اند و خیابان‌های آیت‌ا... بهجت و شهید محسن کاشانی‌کنونی در دل آن‌ها ایجاد شده است. حد مرزی این باغات اکنون به‌عنوان پولوار رضوان شناخته می‌شود.

البته این یگانه‌بودن نام، باعث‌نشده است شهرداری نیز در سال‌های اخیر تنها با تابلوی کوچه پاچنار به معرفی این محدوده بپردازد و تقریباً برای هر اتصال کوچه با سایر کوچه‌ها، نامی ویژه و متفاوت تعیین کرده است. اکنون روی تابلوی مسیر اصلی کوچه علاوه بر نام کوچه پاچنار، عنوان شهید فدایی ۱۶ دیده‌می‌شود و به همین ترتیب در ابتدای مسیر غربی شرقی آن تابلوی شهید فدایی ۹، در انتهای مسیر جنوبی شمالی آن تابلوی کوچه کتابخانه امامین هماین، بر ابتدای فرعی دوم بخش شرقی غربی آن که به کوچه شهید هاشمی‌نژاد۹ می‌پیوندد، تابلوی شهید کمال غفاری پور و سرانجام در انتهای بخش شرقی غربی آن تابلوی شهید درخشانی ۳ دیده می‌شود.

- تأیایان دوران قاجار

اسناد موجود این واقعیت را بازگو می‌کند که کوچه پاچنار کنونی در میانه دوران حکومت قاجارها وجود خارجی نداشته است. براساس نقشه ۱۲۴۸ شمسی مشهد، این کوچه بخشی از محدوده جنوب شرقی فضای سبز بزرگ مشهد موسوم به باغات مشجر بالاخیابان بوده است. البته این به معنی نبود کامل این کوچه در آن سال‌ها نیست، زیرا محدوده‌ای که اکنون به‌عنوان مسیرهای غربی شرقی و جنوبی شمالی و همچنین بخشی از مسیر شرقی غربی مجاور مسجد پاچنار می‌شناسیم، در نقشه دالمج به‌عنوان کوچه‌هایی ترسیم شده‌اند که مرز بین باغات مشجر بالاخیابان و باغات مشجر پاچنار بالاخیابان و کوچه‌ای میرزاو ته‌پیل محله هستند. البته وجود کتیبه‌ای در داخل مسجد پاچنار به سال ۱۲۷۸ قمری برابر با ۱۲۴۰ خورشیدی بازگوکننده این واقعیت است که هشت سال قبل از ترسیم نقشه دالمج، مسجدی کوچک در ابتدای مسیر شرقی غربی کوچه وجود داشته که او- شاید به دلیل روحوضی و کوچک بودن آن یا قرار گرفتنش در بین باغات گوناگون- از ذکر آن در نقشه خویش خودداری کرده است.

مسجد پاچنار باتوجه به چهارکتیبه موجود در آن، دست‌کم چهار موقوفه دارد. در نخستین کتیبه که به تاریخ ۱۲۷۸ قمری در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار نصب‌شده، واقف- یعنی کربلایی رحیم- یک‌قطعه زمین ملکی خود را برای برگزاری مجلس تعزیه‌خوانی امام حسین^ع و همچنین تأمین هزینه تعمیر مسجد روی حوض آب حیطه پاچنار وقف کرده است.

نمای مسجد روحوضی امام حسن عسکری^ع یا پاچنار

انجام شده است؛ این وقف در شعبان سال ۱۲۸۳ قمری، یعنی آذر سال ۱۲۴۵ خورشیدی، انجام شده و در جریان آن، مرحوم رجب، فرزند قربانعلی، زمینی را برای مسجد روی حوض آب حیطه پاچنار، برای برگزاری تعزیه‌خوانی و هزینه‌های شب‌های قدر وقف کرده است.

کتیبه سوم این مسجد دو تاریخ دارد که برخی به اشتباه یکی از آن‌ها را تاریخ ساخت مسجد می‌دانند. این کتیبه دارای دو تاریخ جمادی‌الاول سال ۱۲۹۴ قمری، برابر با اردیبهشت ۱۲۵۶ خورشیدی و رمضان ۱۳۱۱ قمری یعنی اسفند ۱۲۷۲ خورشیدی است و در آن شخصی به نام حاج محمد دربان کشیک، کل یک قطعه زمین مزروعی خود را وقف روضه‌خوانی در این مسجد کرده است.

آخرین کتیبه مسجد نیز در سال ۱۳۲۰ قمری یا ۱۲۸۱ خورشیدی نصب شده و به استناد آن، حاج محمد دربان، فرزند کربلایی عباس، بخشی از دامدگی زمین را صرف روضه‌خوانی برای امام حسین^ع کرده است. اگر از مسجد بیرون بپیاییم و به خود مسیر توجه کنیم، باید گفت که وضعیت این مسیر در پایان حکومت قاجارها نسبت به دوران ناصرالدین‌شاهی تغییر محسوسی داشته‌است. براساس نقشه ۱۳۴۳ خورشیدی مشهد، علاوه بر کوچه‌های ذکر شده در مجاورت مسجد روحوضی پاچنار، کوچه‌ای کوچک و شمالی جنوبی نیز ایجاد شده است که در دوران پهلوی و پس از گسترش به همان مسیری بدل شده که اکنون تابلوی کوچه پاچنار در ابتدای آن نصب است. اسناد موجود از آن دوران - خاصه کتیبه‌های موجود در مسجد پاچنار- بازگوکننده یک واقعیت دیگر نیز هستند و آن این است که واقفان و بانیان مسجد پاچنار، بین سال‌های ۱۲۷۵ تا ۱۲۹۰ خورشیدی، یک هیئت مذهبی نیز تشکیل می‌دهند که هنوز هم فعال است.

- دوره پهلوی اول و دوم

نیمه نخست قرن ۱۴ خورشیدی دوران تکمیل مسیر جدید کوچه پاچنار است. در این دوران و با ایجاد بیمارستان آمریکایی در بخشی از باغات مشجر پاچنار بالاخیابان، مسیر منتهی به این مجموعه که به مقابل باغ نادری کنونی می‌پیوسته است، کم‌کم مورد توجه قرار می‌گیرد. این امر باعث می‌شود دو بخش غربی شرقی و جنوبی شمالی کوچه پاچنار آن دوران که به کوچه پشت مقبره پیوند می‌خورند، اهمیت خود را از دست بدهند. کاهش اهمیت این دو بخش، رشد بخش‌های مجاور

رضا سلیمان‌نوری^۱ وقتی سخن از یک کوچه می‌شود، اغلب افراد مسیری مستقیم را با عرض بسیار کمتر از یک خیابان در ذهن مجسم می‌کنند. این مسیر البته در بیشتر اوقات فرعی‌های کوچک و بزرگی نیز دارد که برخی به کوچه‌های دیگر پیوند دارند و برخی دیگر بن‌بست هستند و هیچ راه خروجی ندارند. اما این قاعده کلی، استثنائاتی هم دارد. مثل کوچه‌هایی که به دلیل تغییر و تحولات ایجادشده در شهر، مسیر اصلی یا مادر آن‌ها عوض شده است و در حالی که کوچه قدیمی هنوز پایرجا و فعال است، کوچه جدید که به کوچه قبلی نیز متصل است، نقض محوری را در عبور و مرور آن محدوده بر عهده گرفته است. این کوچه جدید معمولاً در کنار یک فضای عمومی چون مسجد، حمام، حسینیه و در سال‌های پیشتر آب‌انبار یا بازار محلی ایجاد می‌شود.

نمونه بارز چنین وضعیتی پدید آمدن کوچه پاچنار مشهد است؛ کوچه‌ای که عمری بیش از دویست سال دارد اما مسیر اصلی‌اش از حدود ۱۶۰ سال قبل با ایجاد مسجدی روی حوض انبار آن محدوده، کم‌کم تغییر کرده و در مسیر جدیدی به زندگی خود ادامه داده است. به همین دلیل هم از یک ساختار خاص برخوردار شده است؛ تاجایی‌که اگر به آن محدوده آشنا نباشید و از آن عبور کنید، ممکن است در هزارتویی فرو روید که همه راه‌هایش به یک مسجد ختم می‌شود.

مسجد را در پی داشت، خاصه در مسیر شمالی جنوبی که به‌صورت مستقیم به کوچه پشت مقبره مرتبط بود. همین امر هم باعث شد محور مرکزی کوچه پاچنار به تدریج از مسیر تاریخی ایجادشده در مرز باغات مشجر بالاخیابان و باغات مشجر پاچنار به مسیر جدید مجاور مسجد روحوضی پاچنار تغییر کند.

در سال‌های پس از تعطیلی بیمارستان آمریکایی‌ها این روند باتوجه به ایجاد خیابان شاه‌رضانو یا همان آیت‌ا... بهجت از یک سو و فوزه یا شهید هاشمی‌نژاد از دیگر سو، نه تنها تغییر نمی‌کند، بلکه به گسترش فرعی‌های غربی این محدوده نیز منجر می‌شود. این رشد به‌گونه‌ای است که در نقشه سال ۱۳۴۳ خورشیدی می‌توان دید که کوچه پاچنار که زمانی تنها از طریق مسیر پشت مقبره به سایر نقاط شهر دسترسی داشته، حالا از چند مسیر به دیگر نقاط متصل است. مثلاً از طریق کوچه بیمارستان آمریکایی و سپس شاه‌رضانو^۲ به خیابان آیت‌ا... بهجت کنونی، از طریق فرعی کنونی شهید کمال غفاری پور به کوچه تهرانی‌های آن زمان و شهید هاشمی‌نژاد^۳ کنونی و سپس خیابان شهید هاشمی‌نژاد و از طریق بخش انتهایی مسیر شرقی غربی خود به کوچه‌های باغ حرم و سلطان محمد و از آن طریق به هاشمی‌نژادهای^۴ ۵ و میدان شهدا متصل می‌شود. این در حالی است که در آن سال، هفت فرعی دیگر این کوچه نیز بن‌بست بوده‌اند. پس از این دوران تا پایان دهه ۶۰ تغییر عمده و مهمی، جز نوسازی برخی از پلاک‌ها در این محدوده رخ نداده است.

- پس از انقلاب

مهم‌ترین تغییرات کوچه پاچنار در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون، همان ساخت‌وسازهای کوچک و بزرگ فراوان این محدوده است. این امر کوچه پاچنار را از محله‌ای که روزگاری تنها مشهدی‌ها و سپس تعدادی از ترک‌های بازگشته از قفقاز پس از تغییر حکومت در شوروی در آن ساکن بودند، به محدوده‌ای تبدیل می‌کند که بسیاری از پلاک‌های آن به عنوان واحدهای اقامتی رسمی یا غیررسمی توسط زائران مورد استفاده قرار می‌گیرد.

نخستین تغییر عمده این محدوده که راه را برای سایر تغییرات باز کرده، گسترش مسجد امام حسن عسکری^ع بوده است. این مسجد که تا سال ۱۳۶۱ با نام مسجد پاچنار شناخته می‌شده، پس از بازسازی و اضافه شدن

دو منزل کوچک مجاور به همت اهالی محل و کمک مرحوم آیت‌ا... سیدعبدا... شیرازی در این سال به نام مسجد امام حسن عسکری^ع تغییر نام داده است. در جریان این نوسازی بقایای مسجد روحوضی نخست، از جمله حوض انبار آن به صورت کامل تخریب شده است. همچنین کم‌کم و به‌ویژه در دو دهه ۷۰ و ۸۰ دیگر پلاک‌های قدیمی کوچه نیز به بناهای بلندمرتبه زائرسرایی و اقامتی تبدیل شده‌اند، به نحوی که اکنون کمتر پلاکی را می‌توان دید که بویی از قدیم برده باشند. شاید بتوان پلاک شماره یک کوچه را قدیمی‌ترین پلاک کنونی این محدوده دانست که بنایی ایجادشده در سال‌های انتهایی دهه ۲۰ شمسی است و اکنون به حال خود رهاشده است. همچنین باید از دو پلاک قرار گرفته در روبه‌روی مسجد - یکی در جانب شمالی و دیگر در جانب غربی - به‌عنوان دو پلاک ارزشمند پهلوی دومی موجود در این کوچه یاد کرد.

سرانجام اینکه بد نیست بدانید بنای مدرسه ناهید که از میانه دوران پهلوی بخش جنوبی قطعه غربی شرقی کوچه را به خود اختصاص داده، هنوز هم کاربری آموزشی دارد و میزبان یک مدرسه غیرانتفاعی پسرانه است. همچنین نخستین پلاک‌های بخش جنوبی شمالی کوچه هم از دهه ۸۰ به دفتر مشهد مؤسسه تحقیقاتی دارالعلوم اهل بیت^ع، کتابخانه کاربری هماین و زائرسرای امام محمد باقر^ع اختصاص دارد که همگی زیر نظر آیت‌ا... مکارم شیرازی اداره می‌شوند.

- چهرهای شاخص کوچه

شاخص‌ترین چهره‌هایی که روزگاری در این کوچه سکونت داشته‌اند، حاج رحیم و حاج رجب طوسی، بانیان ساخت مسجد روحوضی پاچنار در حدود ۱۶۰ سال پیش، هستند. حاج محمد دربان کشیک نیز که در دو کتیبه دیگر موجود در مسجد پاچنار از وی به‌عنوان یک واقف نام برده‌شد دیگر چهره شاخص ساکن سال‌های دور این محدوده است؛ زنی موسوم به خاتمه‌مسجدی که قبل از انقلاب از دنیا رفته و سال‌ها مسئولیت مسجد را بر عهده داشته است نیز دیگر چهره ساکن این کوچه محسوب می‌شود؛ همچنین باید از مرحوم حاج‌مهدی طوسی کاهوکار، فرزند یکی از واقفان، محمد پرسا، محمود ممیزان و محمود امینی از اعضای هیئت‌امانی مسجد در سال‌های اخیر، حاج‌آقا سید محمد شمس، امام جماعت سابق مسجد، محسن پرویزی و سید موسی فاطمی، از چهره‌های قدیمی هیئت پاچنار، به‌عنوان دیگر افراد شاخصی یاد کرد که دوره‌ای در این محله اقامت داشته‌اند.

آقایان عباس علی سیرانی، محمد پاچناری و غلامرضا کاهوکار، متولیان موقوفات مسجد پاچنار، محمداشود، از خدمتگزاران هیئت پاچنار، رضا اساری که اهل شاعری است و حاجی هفانی که خواریار فروشی داشته‌است از دیگر قدیمی‌های این محدوده هستند. همچنین باید از خانواده‌های حاجی‌زاده، سعیدی نجات، عرفانیان، رحیم‌زاده عسکری و تحقیقی به‌عنوان قدیمی‌هایی نام برد که هنوز ردپای حضور آنان در این کوچه دیده می‌شود. سرانجام اینکه کمال غفاری پور هم از جوانان این کوچه بوده که پس از انقلاب اسلامی به شهادت رسیده است. ناگفته نماند یکی از خانه‌های کنونی کوچه که در اختیار وابستگان به شهید دفاع از حرم حضرت زینب^ا، شهید القصد حسین امان‌اللهی است.

پاچنار کنونی

نمای قاب باقی‌مانده از کتیبه حذف‌شده در دیوار کوچه پاچنار^۲

خانه ارزشمند پهلوی دوم مقابل در مسجد در راسته اصلی کوچه

نمای مسجد روحوضی امام حسن عسکری^ع یا پاچنار

کوچه گردی

۲شنبه

۵ خرداد ۱۴۰۴
۱۲۸۱ قمری
۲۲۸۸ شمسی

۱۵

تاریخ و هویت

سنگ‌نگاره
قاجار^(۲)

فتحعلی‌شاه و نقش بر جسته‌هایش

هادی‌دقیق‌ادر شماره پیشین گفتیم که از هشت نقش برجسته مربوط به دوره قاجار هفت اثر مربوط به دوره فتحعلی‌شاه است. شاید وقتی از سنگ‌نگاره‌های دوره قاجار صحبت شود، بیشتر ما به یاد شهری بیفتیم، بیراه هم نیست، دم دست‌ترین نقش برجسته دوره قاجار در وسط شهری، کنار چشمه‌علی و پای قلعه‌ری بر دیوار کوه‌کنده شده است. باوجود این، نقش برجسته‌های این دوره به فتحعلی‌شاه و دو پسرش، محمد علی میرزا دولتشاه و حسینعلی میرزا فرمانفرما، و یکی نیز به تیمور میرزا، پسر حسینعلی میرزا، مربوط می‌شود. قدیمی‌ترین این سنگ‌نگاره هاد، منطقه‌ای به نام «تنگه‌واشی» در جاده فیروزکوه ایجاد شده است. در این سنگ‌نگاره مجلس شکار فتحعلی‌شاه حک شده است. خود شاه در مرکز تصویر است و ۲۱ نفر از فرزندان و نوادگان او هم پیرامون او در حال شکار هستند. تنگه‌واشی یک دره سرسبز، پرآب و زیباست که به همین طبیعت و آبشارش معروف است. باوجود این، حضور گردشگران در این منطقه آسیب زیادی به این نقش برجسته وارد کرده است. در نگاه اول، کتیبه تنگه‌واشی تصویر شکارگاه خسرو پرویز در طاق بستان کرمانشاه را تداعی می‌کند، اما جالب است که هدف فتحعلی‌شاه چیز دیگری بوده است.

- ماجرای پشت سنگ‌نگاره «تنگه‌واشی»

فتحعلی‌شاه را یکی از شاهان بارور تاریخ ایران باید دانست. او نزدیک به هزار همسر با اصل و نسب‌های گوناگون به حرم سرای شاهی آورد که دختران ایل قاجار و از ایلات دیگر، همسرهای پیشین عموهایش، دختران رجال بلند پایه و تجار و اعیان، کنیزهای گرجی و... را شامل می‌شد. فتحعلی‌شاه هنگام مرگش در ۱۲۵۰ قمری تقریباً صد دختر و پسر داشت. کارنامه فرزندان او هم همین‌گونه است. در نتیجه، برآورد لسان‌الملک، وقایع‌نگار دربار از رقم نزدیک به هشتصد فرزند زنده خانواده فتحعلی‌شاه در زمان مرگش، اغراق آمیز به‌نظر نمی‌رسد. البته این زادوولد هاتمهید مؤثری برای استحکام تاج و تخت قاجارها شد و کمابیش، به‌شکلی عاشقانه و مسالمت‌آمیز ایل قاجار را از سازمانی پراکنده به یک فرمانروایی پدرمیراثی بسیار منسجم، دست‌کم تا اواخر دوره ناصری بدل کرد.

همه این‌ها را گفتیم که نشان دهیم این نمایش خانوادگی چقدر برای فتحعلی‌شاه و ایل قاجار مهم بوده است. در نتیجه، برخلاف مجلس شکار طاق بستان، فتحعلی‌شاه در تنگه‌واشی درصدی بوده است تعداد زیاد فرزندانش را به نمایش بگذارد. این را البته از یکسان‌بودن لباس‌ها و ظاهر افراد نقش‌شده هم می‌شود فهمید؛ انگار همه افراد این گروه شکاری در تنگه‌واشی فتحعلی‌هایی کوچک هستند که هیچ خانی از طایفه قاجار و دربار بینشان راه نداشته است. به‌نوعی شاه قاجار دارد تفاخر می‌کند که هیچ‌کس مثل من نمی‌تواند تولید مثل کند و این شاهزاده‌های مثل من، همه کپی برابر اصل هستند یا تأکید می‌کند که حال و آینده خاندان قاجار را فتحعلی‌شاه می‌سازد.

سنگ‌نگاره تنگه‌واشی احتمالاً به مناسبت بیستمین سال حکومت فتحعلی‌شاه یعنی سال ۱۲۳۳ قمری حکاکی شده است. شاه قاجار در ابتدای همان سال در مازندران برای شکار اردو زده بود و اواسط همان سال قمری برای سرکوب‌کردن خوانین سرکش افغان به خراسان لشکر کشیده بود. با همه این‌ها، اینکه چرا سنگ‌نگاره در منطقه‌ای دور از دسترس و در زمین بازی سلطنتی و شکارگاه شاه ایجاد شده است، چندان مشخص نیست.

- فتحعلی‌شاه در شهری و شیراز

دو سنگ‌نگاره دیگر این دوره در منطقه ری بودند. یکی سنگ‌نگاره کوه‌سرسره بود که فتحعلی‌شاه را به سبک سنتی و تکراری در نقاشی‌ها، آثار فلزی و سفالینه‌های آن دوره با کمرواندانی باریک‌سوار براسب در حال شکار شیر نشان می‌داد. این سنگ‌نگاره روی یک نقش برجسته دیگر احتمالاً از دوره اشکانی یا ساسانی و با زبین‌بردن آن ایجاد شده بود. متأسفانه اکنون سنگ‌نگاره کوه‌سرسره از بین رفته است. انفجارهای کارخانه سیمان ری در دهه ۱۳۵۰ خورشیدی عامل اصلی تخریب و تکه‌تکه شدن این نقش برجسته در شهری بیان شده است. تاریخ دقیق ایجاد ساخت این سنگ‌نگاره مشخص نیست و ممکن است سال ۱۲۴۷ قمری باشد. باوجود این، امروز تکه‌هایی از آن در کارخانه سیمان این موجود است. سنگ‌نگاره دیگر شهری در شماره بعدی «نقش برجسته‌های قاجاری» معرفی می‌شود. دو نقش برجسته دیگر این دوره در دروازه قرآن شیراز هستند. بد کوهی که مشرف به دروازه قرآن است، آرامگاه خواجوی کرمانی^۱ «کنار آب رکن‌آباد» قرار دارد. در همان حوالی دو نقش برجسته منسوب به دوره فتحعلی‌شاه دیده می‌شود. یکی از آن‌ها که خیلی هم آسیب دیده‌است، صحنه به تخت‌نشستن فتحعلی‌شاه با حضور سه چهره درباری است. دیگری که رنگ‌آمیزی شده است، اسب‌سواری را در حال کشتن شیری نشان می‌دهد که مشغول دریدن یک انسان است. این دو سنگ‌نگاره تاریخ ندارند و از روی شکل و شمایل آن‌ها و تشابهشان با نقش برجسته‌های دوره فتحعلی‌شاه، به این دوره منسوب شده‌اند و حتی احتمالاً به دستور شاه هم ساخته نشده‌اند، به‌ویژه دومی که آن را به پسرش، فرمانفرما، نسبت می‌دهند.

سنگ‌نگاره بعدی که نزدیک کارزون استان فارس است، مربوط به خود فتحعلی‌شاه نیست یا دست‌کم مدرکی مبنی بر آن وجود ندارد. این سنگ‌نگاره که درست در حاشیه بزرگراه شیراز کارزون قرار دارد، به نقش برجسته تیمور معروف است. در این سنگ‌نگاره، تیمور میرزا، حاکم فارس و نوه فتحعلی‌شاه، بر صندلی تکیه داده و شیری را رام کرده است. بالای این سنگ‌نگاره کتیبه‌ای از اشعار وصال شیرازی، شاعر محبوب این دوره، حک شده‌است که وقایع اشاره‌شده در آن، تاریخ‌نگاری سنگ‌نگاره را روشن می‌کند. در نتیجه این کتیبه هم یکی از کتیبه‌های هفت‌گانه دوره فتحعلی‌شاه است.

ادامه دارد...